

मराठीतील राजकीय कादंबरी

डॉ. सोपानदेव पिसे

मराठी विभाग

सेवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर

राजकीय परिस्थिती ही बाब राजकारणा पुरतीच संबंधित नसून समाज जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात राजकारणाचा प्रवेश होत आहे. शिक्षण क्षेत्रात, व्यवसाय क्षेत्रात, सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्यात, जाती-धर्मात, समाजसेवेत, क्रीडाक्षेत्रात आणि देशाच्या व राज्याच्या शासन व प्रशासनात राजकारणाचा प्रत्यय येतो. मराठी साहित्यातील कादंबरी या वाङ्मय प्रकारावर देखील राजकारणाचा प्रभाव असल्यामुळे मराठीत अनेक राजकीय कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. त्यात प्रामुख्याने गजानन त्र्यंबक माडखोलकर ('मुक्तात्मा'), भाऊ पाध्ये ('डोंबार्याचा खेळ', 'राडा') भालचंद्र देशपांडे ('राजधर्म'), ग. प्र. प्रधान ('साता उत्तराची कहाणी') वसंत वरखेडकर ('प्रतिनिधी') रंगनाथ पठारे ('दिवे गेलेले दिवस', 'ताम्रपट'), रा. रं. बोराडे ('आमदार सौभाग्यवती'), अरुण साधू ('मुंबई दिनांक', 'सिंहासन') इत्यादी कादंबऱ्यांचा उल्लेख करता येईल.

राजकीय कादंबरीची संकल्पना गजानन त्र्यंबक माडखोलकरांच्या 'मुक्तात्मा' कादंबरी पासून विचारात घेतली जाऊ लागली. परंतु 'मुक्तात्मा' पूर्वीही मराठी कादंबरीत अंधून मधून राजकीय संदर्भ, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील लढ्याचे संदर्भ, चळवळीचे उल्लेख येत होते पण या घटना प्रसंगाकडे निखळ राजकीय संदर्भ म्हणून पाहिले गेले नाही. राजकीय कादंबरी विषयी आपले मत नोंदविताना डॉ. अरुणा देशमुख लिहितात, "राजकीय कादंबरीकाराला स्वतःची मूल्यभूमिका निश्चित करावी लागते. अशी मूल्य निश्चिती करण्यासाठी विचारांची, वादांची आणि पक्षीय राजकारणाची चिकित्सा करण्याइतकी वैचारिक समृद्धी त्याच्याजवळ असावी लागेल. राजकीय कादंबरीकाराला आधी विचारवंत व्हावे लागेल. स्वतःचे वैचारिक व्यक्तिमत्त्व सिद्ध केल्याशिवाय कादंबरीची आणि कादंबरीत घ्याव्या लागणाऱ्या मूल्यनिर्णयाची मांडली त्याला करता येणार नाही. राजकीय कादंबरीचा पाया या वैचारिकतेवरच आधारलेला असतो. राजकीय जीवनदर्शन जर कादंबरीत अशा आधारावर उभे असेल, तरच तिला कादंबरी म्हणता येईल; अन्यथा ती एक राजकीय घटनाक्रमाची नोंदवही होईल. कादंबरीतली समस्याच जर अशाप्रकारे प्रतिभावंताच्या राजकीय

वैचारिकतेच्या पायावर उभी झाली तर एक उत्तम राजकीय कादंबरी निर्माण होऊ शकते." (डॉ. श्रीकांत तिडके आणि शिवाजी नागरे (संपा.): मराठीतील राजकीय कादंबरी, प्रतिमा प्रकाशन पुणे २०११ पृ. क्र. १८)

वसंत वरखेडकर

वसंत वरखेडकरांच्या 'प्रतिनिधी' या कादंबरीतून लोकशाही मार्गाने लोकांच्या कल्याणासाठी निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी लोकांच्या कल्याणाकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करून स्वतःचा विचार करतात याचे चित्रण आले आहे. १९५० ते १९७० या वीस वर्षांच्या कालखंडात देशाच्या परिस्थितीत विविध स्थित्यंतरे घडून आली. या स्थित्यंतराचे चित्र वेगवेगळ्या क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांकडून या कादंबरीत आले आहे. त्यात कवी, टीकाकार, तत्वज्ञ, विवाहित व अविवाहित स्त्री यांचा समावेश आहे. कवी, टीकाकार, तत्वज्ञ, विवाहित व अविवाहित स्त्री यांच्या माध्यमातून या कादंबरीचे कथानक साकार झाले आहे. १९५० ते १९७० या वीस वर्षांच्या काळातील राजकारणाचा धंदा तेजीत असून त्याला भांडवलदार वर्गाची सोबत आहे. यातून गरिबांची पिळवणूक होते. हे या कादंबरीचे आशयसूत्र आहे.

अरुण साधू

अरुण साधू यांचा राजकीय कादंबरीकार म्हणून उल्लेख केला जातो त्यांच्या 'मुंबई दिनांक' आणि 'सिंहासन' या दोन कादंबऱ्यांमधून राजकीय जीवनाचे तपशील साकार झाले आहे. या दोन्ही कादंबऱ्यातील नायक राजकारणी वृत्तीचे असून त्यांचे व्यवहार आणि त्या अंगाने येणारी परिस्थिती हा 'मुंबई दिनांक' आणि 'सिंहासन' या दोन्ही कादंबऱ्यांचा गाभा आहे. 'मुंबई दिनांक' या कादंबरीमधून अरुण साधू यांनी शिवाजीराव शिंदे (मुख्यमंत्री), डी कास्टो (कामगार नेता), सय्यद (पत्रकार), किशोर वझे (सचिवालयातील नोकर) आणि दयानंद कानेटकर (चोर व्यापारी) अशा पाच व्यक्तिरेखा उभ्या केल्या आहेत. या व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून मुंबईतील राजकारण आणि भ्रष्टव्यवस्था याचे चित्रण साकार झाले आहे.

अरुण साधू यांच्या 'सिंहासन' या कादंबरीमध्ये सत्तेच्या खुर्चीसाठी चालणारी जीवघेणी स्पर्धा याचे चित्रण आले आहे. या कादंबरीतील अर्थमंत्री दाभाडे राज्याच्या मुख्यमंत्र्यांच्या विरोधात कटकारस्थान करतो परंतु अर्थमंत्री दाभाडे यांचे फासे उलटे पडून त्यांना अर्थमंत्रीपदाचा राजीनामा देऊन सत्तेतून बाहेर पडावे लागते. अर्थमंत्री दाभाडे यांचा राजीनामा स्वीकारताना "आपल्याला फार दुःख होत आहे. त्यांच्या विस्तृत राजकीय अनुभवाची आणि नेतृत्वाची जनतेला आणि शासनाला ही गरज आहे. अशा क्रूर नाट्यमय प्रसंगातून मुख्यमंत्री आपले मत नोंदवतात. सत्तेच्या राजकारणात राजकारणी लोकांना सामान्य जनतेच्या प्रश्नांचा पूर्णपणे विसर पडतो हे विदारक सत्य 'सिंहासन' या कादंबरी मधून अरुण साधू यांनी मांडले आहे.

ग. प्र. प्रधान

ग. प्र. प्रधान यांनी 'साता उत्तराची कहाणी' या कादंबरीतून १९४० ते १९८० या काळातील महत्त्वाच्या घटनांवर प्रकाश टाकलेला आहे. या कादंबरीमध्ये स्वातंत्र्यलढा, देशाची फाळणी, म. गांधींची हत्या, साने गुरुजींची आत्महत्या, हैदराबाद मुक्तिसंग्राम, संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा, भाषावार प्रांतरचना, गोवा मुक्तिसंग्राम, डॉ. आंबेडकरांचे धर्मांतर, चीनचे आक्रमण, पंडित नेहरूंचा मृत्यू, लाल बहादूर शास्त्री यांचे निधन, बांगलादेशाची निर्मिती, सार्वत्रिक निवडणूक काळात जनता पक्षाचा विजय, जयप्रकाश नारायण यांचा मृत्यू अशा अनेक घटनांचे तपशीलवार व सूक्ष्म चित्रण आले आहे. 'साता उत्तराची कहाणी' ही कादंबरी लिहिलेले असताना ग. प्र. प्रधान यांनी साथ नायकांची निर्मिती केली आहे. त्यापैकी कुणाला गांधींचे विचार आवडतात. कुणाला नेहरूंचे विचार आवडतात. काहीना डॉ. आंबेडकरांचे विचार आवडतात तर काहीना या देशात कुणीच महात्मा झाला नाही असे वाटते. या चाळीस वर्षांच्या काळातील वेगवेगळ्या विचारधारेने प्रभावित होऊन सात तरुणांनी जे विचारमंथन व कार्य केले त्याची उकल या कादंबरीतून झाली आहे.

रंगनाथ पठारे

रंगनाथ पठारे यांच्या 'दिवे गेलेले दिवस' या कादंबरीतून देशभर पुकारलेल्या आणीबाणीचा संदर्भ आला आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या इतिहासातील आणीबाणी ही देशाच्या राजकारणातील उलटापालट करणारी घटना आहे. या घटनेचा सर्जनशील अन्वयार्थ रंजनाथ पठारे यांनी 'दिवे गेलेले दिवस' या कादंबरीत लावला आहे. आणीबाणीमुळे

काँग्रेस पक्षाची सत्ता जाऊन जनता पक्ष सत्तेवर आला परंतु जनता पक्षाला ही देशाची धुरा सांभाळता आली नाही ही बाब या कादंबरीतून नमूद केली आहे. "मतपेटीच्या माध्यमातून जनतेने घडवून आणलेली ही एक ऐतिहासिक क्रांती होती. त्यापासून एक लाट गेली दुसरी आली. लोक मात्र जिथल्या तिथेच राहिले. (रंगनाथ पठारे : दिवे गेलेले दिवस, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, द्वितीय आवृत्ती २०००, पृ. क्र. ५९) या संदर्भातून आणीबाणीचा काळ, बदललेले सत्तांतर व सामान्य माणूस रंगनाथ पठारे यांनी अधोरेखित केला आहे. त्यामुळे तत्कालीन परिस्थितीचे जिवंत चित्र रेखाटण्यात रंगनाथ पठारे यशस्वी झाले आहेत.

'ताम्रपट' या कादंबरीतून रंगनाथ पठारे यांनी निस्वार्थी व्यक्तिमत्त्वाचे नाना शिरूर, सहकार चळवळीचे प्रणेते दादासाहेब भोईटे आणि वकिली व्यवसायातून राजकारणात आलेले बापूसाहेब देशमुख अशा तीन व्यक्तिरेखा रेखाटल्या आहेत. नाना शिरूर हे या कादंबरीतील मध्यवर्ती पात्र असून ते कृतिशून्य, आदर्श आणि कावेबाज दूरदर्शी नेतृत्व या आजच्या गुणात कमी पडले. त्यामुळे त्यांच्या नशिबी शोकांतिका आली हे 'ताम्रपट' या कादंबरीतून रंगनाथ पठारे यांनी दर्शविले आहे.

या कादंबरीतील बापूसाहेब करिअर म्हणून राजकारणाकडे पाहतात. दादासाहेब हे धूर्त समाजकार्य करू पाहणारे आहे. या कादंबरीमध्ये १९४२ ते १९७९ या काळातील इंग्रजांविरुद्धचा लढा, चलेजाव आंदोलन, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, पंचायतराज, आणीबाणी जनता पक्षाचे शासन इत्यादी घटनाक्रमाचे चित्रण आले असून या घटनांच्या अंगाने इंदिरा गांधी, यशवंतराव चव्हाण, संजय गांधी, शरद पवार, एस. एम. जोशी, अच्युतराव पटवर्धन इत्यादी राजकारणातील मातब्बर व्यक्तींचे संदर्भही आले आहेत. स्वातंत्र्यानंतरच्या पन्नास वर्षांच्या काळात झालेल्या राजकीय मूल्यांचा रूपांतर रंगनाथ पठारे यांनी 'ताम्रपट' या कादंबरीमध्ये मांडला आहे.

रा. रं. बोरडे यांची 'आमदार सौभाग्यवती' ही ग्रामीण स्वरूपाची राजकीय कादंबरी आहे. या कादंबरीच्या कथानकामध्ये स्त्रियांचा राजकारणात प्रवेश होत आहे असे चित्रण आले असले तरी त्यांच्या पदाची सूत्रे नात्यातील पुरुष मंडळी सांभाळत असतात. हे कट्टर सत्य या कादंबरीतून प्रकट झाले आहे.

विश्वास पाटील यांनी 'झाडाझडती' या कादंबरीतून राजकारणाचा शिरकाव झाल्यामुळे धरणग्रस्त व लोकांच्या जीवनाची कैफियत कथारूपाने मांडली आहे.

वसंत वरखेडकर ('प्रतिनिधी'), अरुण साधू ('मुंबई दिनांक', सिंहासन), रंगनाथ पठारे ('दिवे गेलेले दिवस', ताम्रपट) रा. रं. बोराडे ('आमदार सौभाग्यवती') आणि विश्वास पाटील ('झाडाझडती') या कादंबरीकारांच्या कादंबरी लेखनामधून राजकीय जीवनाचे सखोल आणि सूक्ष्म तपशील साकार झाले आहे. या कादंबरीकरांच्या कादंबरी लेखनातून राजकारणातील आणि समाजकारणातील दिशाहीनता व मूल्यभ्रष्टता यांचे चित्रण यथार्थपणे चित्रण आले असून समकालीन सुशिक्षित समाजातील तरुणांना हतबल करणारे समाजवास्तव आणि राजकारणातील नैतिक मूल्यांचा होणारा र्हास याचे चित्रण वरील कादंबरीकरांनी आपापल्या कादंबरी लेखनातून केले असल्यामुळे मराठी

साहित्याच्या क्षेत्रातील उत्तम राजकीय कादंबरी म्हणून 'प्रतिनिधी', 'मुंबई दिनांक', 'सिंहासन', 'साता उत्तराची कहाणी', 'दिवे गेलेले दिवस', 'ताम्रपट', 'आमदार सौभाग्यवती' आणि 'झाडाझडती' या कादंबऱ्यांचा निर्देश करता येईल.

संदर्भ सूची

1. डॉ. श्रीकांत तिडके आणि शिवाजी नागरे (संपा.): मराठीतील राजकीय कादंबरी, प्रतिमा प्रकाशन पुणे २०११ पृ. क्र. १८
2. रंगनाथ पठारे : दिवे गेलेले दिवस, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, द्वितीय आवृत्ती २०००, पृ. क्र. ५९